

SZENT ATANÁZ GÖR. KAT. HITTUDOMÁNYI FŐISKOLA
INSTITUTUM SANCTO ATHANASIO NOMINATUM

ATHANASIANA

54

Nyíregyháza
2022

ATHANASIANA
a Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola folyóirata

Alapítva 1995-ben

Főszerkesztő:
Ivancsó István

A szerkesztőbizottság tagjai:
Janka György, Szabó Péter, Véghseő Tamás, Vincze Krisztián

A szerkesztőség címe:
Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola
H 4400 Nyíregyháza
Bethlen G. u. 13–19.
Tel./Fax: +36/42/597-600
www.szentatanaz.hu
szentatanaz@szentatanaz.hu

Postacím:
H-4401 Nyíregyháza, Pf. 303

Felelős kiadó:
Véghseő Tamás rektor

© Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, 2022

ISSN 1219-9915

Megrendelhető a fenti címek bármelyikén
Az egyes számok ára: 1.000 Ft

KOVÁCS Csaba

„A halálból az életre”
A halál mint folyamat az ortodox hagyományban
Jean-Claude Larchet művei alapján

TARTALOM: 1. A halál pillanata; 2. A halál utáni első három nap: a lélek elválása a testtől; 3. A harmadiktól a kilencedik napig: áthaladás az égi vámházakon; 4. A kilencediktől a negyvenedik napig: bevezetés a túlvilágba; 5. A negyvenedik nap: a különítélet; 6. A negyvenedik naptól az utolsó ítéletig: az ún. „köztes állapot”; 7. A köztes állapot átmeneti és részleges mivolta.

CSABA KOVÁCS: 'From Death to Life': Death as a Process in the Orthodox Tradition Based on the Works of Jean-Claude Larchet

One finds oneself in an entirely new, previously unknown 'life situation' at the moment of death, the true nature of which one does not and cannot have any experience of. The paper relies on the works of a French theologian, Jean-Claude Larchet, to gain some insights into the Orthodox belief system on death and passage, but the related questions of moral theology are only tangentially discussed. Although Larchet does not always enumerate doctrinal truths, several theologoumena may be found in his description of the transition from death to life. In the Eastern understanding, death is not seen as a momentary event but as a process of which, naturally, one cannot have any extensive knowledge.

In the Orthodox view, death is actually the separation of the soul from the body, for only the body is mortal, as opposed to the soul. Whereas, in the Eastern understanding, the soul receives the body again on the day of the Last Judgement, the present study only focuses on the first forty days after death. The stages of this separation are presented in brief, with a description of their development in the Orthodox tradition from the time of the Fathers, primarily along the lines of anthropological, soteriological, spiritual and moraltheological aspects.

Az ember a halál pillanatában egy teljesen új, addig ismeretlen „élethelyzetben” találja magát, melynek természetéről nincsenek és még nem is lehetnek valódi tapasztalatai. Az ortodox hitvilág központjában is természetesen az örök élet áll, de a „továbbélés” módját nem ismerjük pontosan. Sőt, még azt sem tudjuk előre, hogyan fogunk meghalni. Maga az életszentség sem garantálja számunkra a nyugodt elmúlás lehetőségét. A legnagyobb szentek

is olykor félelmet éreztek az utolsó óráikban, mert bűnösnek tudták magukat, még akkor is, ha Isten irgalmába helyezték addigi életüket. De mi történik a halál pillanatában? Egyáltalán pillanatnyi esemény-e a halál, vagy folyamatként tekintünk rá? Egy francia teológus, *Jean-Claude Larchet* műveit használjuk fel, hogy a halál és elmúlás ortodox hitrendszerébe bepillantást nyerjünk, de annak morálteológiai kérdéseit csak érintőlegesen taglaljuk. Nem mindig dogmatikai igazságokat sorolunk fel, hanem természetesen több *theologoumenont* is találhatunk a halálból az életre való átmenet ortodox értelmezésében.

I. A halál pillanatai

A halált mindig is a lét legnehezebb és letragikusabb valóságaként tapasztalta az emberiség. Már a Biblia első lapjai is ezt kutatják, s az ortodox hagyomány általában klasszikus módon ennek megfelelően az első emberpár bűnével köti össze, olykor pedig az újabb teológusok (pl. Zizioulas teológiájában) az ember teremtettségéből következtetik az elmúlás szükségességét.² Most azonban nem célunk a halál eredetének keleti felfogását kutatni, hanem az elmúlás megvalósulásának folyamatát az individuum életében.

J-C. Larchet külön taglalja a „halált megelőző tapasztalatok” témáját az *Élet a halál után az ortodox hagyományban*³ című munkájában, melyre ebben a tanulmányban is elsősorban támaszkodunk. Kiemeli, hogy több ortodox szerző is említést tesz a témával foglalkozó világi írók által gyakran kifejtett élményről, tudniillik életünk eseményeinek egybelátásáról, mely a halált közvetlenül megelőző pillanatban történhet. Hierotheosz Vlachosz metropolita megjegyzi: „amikor egy ember lelke éppen arra készül, hogy elhagyja a testet, akkor rátör az életében elkövetett bűneinek emléke, és ez

1 Maga a halál pillanata nehezen meghatározható, nem csupán teológiailag, de biológiailag, orvostechnikailag is. A 20. században megállapítása változóan ment át. Évszázadokon, sőt évezredekken át a szívveréshez (pontosabban a légzés-keringéshez) kötötték az élet jelenlétét, és annak megállása jelentette a halált. 1968-ban kezdődött az agyi aktivitás kritériumként való megnevezése, mely inkább pontszerű eseményként közelítette a halál megállapításának idejét. Az azóta bekövetkezett tudományos fejlődés azonban az ortodox hagyomány felé konvergál, mely a halálra inkább folyamatként tekint, nem pedig egyértelműen meghatározható pontszerű eseményként. Lásd LARCHET, J-C., *Une fin de vie paisible sans douleur sans honte...*, Paris 2010, 193–194.

2 LARCHET, J-C., *Personne et nature*, Paris 2011, 354–355.

3 Angol fordításban *Life after death according to the Orthodox Tradition*, Rollinsford 2012, eredeti címe: *La Vie après la mort selon la Tradition orthodoxe*, Paris 2001.

valóban elviselhetetlen állapot”.⁴ A haldokló számára ez az első és erőteljes próbatétel, mert egyfajta fájdalmas nosztalgiát érezhet élete boldog pillanatait látva, ugyanakkor elárasztja életében elkövetett bűneinek sokasága. Ezt a végső próbatételt lelki szempontból azonban egy utolsó lehetőségnek is tekinthetjük arra, hogy a haldokló – bár lehet, szavakkal már nem is –, de bűnbánatot, Isten iránti hálát vagy akár megtérést is tanúsítson még éppen földi életének legvégén.

Másik próba a haldokló számára a *különféle látomások*. Akár a már elhunyt, akár a jelenlévő ismerősök, családtagok körében látják magukat. Bár közben testükkel már reagálni nem tudnak, de érzékelik a körülöttük lévő emberek reakcióit és hozzáállását, ezért nagy a felelőssége a haldoklót kísérőknek.

Másik jelenség az *azonos időpontban haldokló lelkek látása*. Nagy Szent Gergely a *Dialogusokban* leírja, „gyakran megtörténik, hogy egy lélek a halál pillanatában felismeri azokat, akikkel ugyanabban az örök sorsban – szenvedésben vagy jutalomban – fog osztozni”.⁵ Nagy Szent Gergely beszámolóit alapján számos szentéletű ember számára megadatott, hogy a haláluk előtti pillanatban szenteket, az apostolokat, az Istenszülőt vagy magát Jézust láthatták.⁶ Több patrisztikus forrás is arról számol be, hogy a halál pillanatában két angyal veszi magához az ember lelkét: az egyikük feladata az átvezetés a túlvilágra, a másik pedig az adott személy őrangyala.⁷ Előbbi a ψυχοπομπός (*pszükhopomposz*), mint egy addig ismeretlen kísérőangyal, utóbbi, azaz „az őrangyal abban a pillanatban válik láthatóvá, amikor a lélek különválik a testtől”.⁸

Az illúzió kockázatai: ugyanakkor óvatosan kell bánnunk a halálközeli látomásokról szóló beszámolókkal, mivel egyrészt származhatnak a haldokló nehéz állapotából, azaz a félelmeinek vagy vágyainak a kivetülései is lehetnek. Másrészt előfordulhat, hogy démonok hamisan ábrázolnak egy szentet, egy angyalt, vagy akár magát Jézus Krisztust is. Ennek a veszélye, hogy megtévesztik és elaltatják a lelkiismeretet, így elveszik az utolsó lehetőséget is a megbánásra vagy megtérésre.

4 HIEROTHEOS VLACHOS, *Life after death*, Levadia 1996, 53.; LARCHET, *Life after death*, 30–31.

5 *Dialogues*, IV, 36., in *SC 3 Tom, 4*. Nagy Szent Gergely beszámol egy olyan szerzetes esetéről, aki halálánál pillanata előtt felkiáltott: „Ursus gyere!”. Szerzetestársai később megtudták, hogy egy másik monostor ilyen nevű szerzetese ugyanebben az időben hunyt el.

6 Vö. *Dialogues*, IV, 12–18.

7 LARCHET, *Life after death*, 36.

8 *Uo.*, 37.

Mindezen tapasztalatok kétféle élethelyzetből származnak: vagy olyan emberek beszámolóí, akiket a klinikai halál állapotából hoztak vissza, azaz mire elmondhatják, több pszichés „szűrőn” is átmegy a tapasztalatuk, így több tudatalatti értelmezési folyamaton megy keresztül; vagy olyanoktól, akik a haldoklásuk közben nehezen megállapítható mentális és lelkiállapotban mondják el azokat.

Vigyáznunk kell a világi írók beszámolóival, hiszen az ezoterikus, okkult vagy spiritizista értelmezéssel megtévesztően adhatják tovább ezeket. Ugyanakkor az ortodox egyházakban a patrisztikus szövegek mindig megbízhatónak tekintendők, ebben az esetben több okból is. Különböző korokban és különböző társadalmakban élő szentatyáknak konvergens tapasztalataik voltak ezen a téren. Másrészt számos látomásnak többen is tanúi voltak, akik a haldokló mellett tartózkodtak a haláluk pillanatában.

2. A halál utáni első három nap: a lélek elválása a testtől

Az ortodox felfogás szerint a halál tulajdonképpen a lélek elválása a testtől,⁹ hiszen csak a test halandó, a lélek pedig halhatatlan.¹⁰ A lélek elválása többé-kevésbé könnyen megy végbe, különböző természetfeletti tényezők befolyásolhatják ezt a folyamatot. Egyrészt az egyházatyák úgy vélekednek, hogy a szenvedélyek, illetve az evilági dolgokhoz való erős kötődés megnehezíti, míg az erényes élet és a lélek „jó kapcsolata” a mennyei világgal megkönnyíti ezt a folyamatot. Másrészt az angyalok és démonok, akik a halál pillanatában jelen vannak, viaskodnak az elhunyt lelkéért, hogyha nem tartozott nyilvánvalóan egyik vagy másik oldalhoz. Számos, az ortodox egyház modern kori teológusa és az egyházatyáktól származó szöveg is leírja,¹¹ hogy a (klinikai) halált követő három napig a lélek valószínűleg majdnem minden esetben a földön marad. Ezen idő alatt angyalok kíséretében körbejárhatja azokat a helyeket és meglátogatja azokat az embereket, amelyeket és akiket szeretett.

A harmadik napnak nagyobb jelentőséget tulajdonítanak az ősi keresztény szövegekben, mint a temetés napjának, ugyanis ez az elválás folya-

9 Larchet a halál ortodox felfogásának mint folyamatnak ismérveit három pontban igyekszik összegezni: 1. a halál mint a lélek elválása a testtől; 2. a lélek mint a test minden szintű életmegnyilvánulásának princípiuma; 3. a halál nem tekinthető „befejezettnak”, míg az élet bármilyen formában megnyilvánul a testen. – Lásd LARCHET, *Une fin*, 197.

10 Vö. LARCHET, *Personne et nature*, 357.

11 LARCHET, *Life after death*, 49–52.

matának a végét és a halál utáni élet kezdetét jelenti, szimbolikus összhangban Krisztus föltámadásával, amely szintén a halála utáni harmadik napon következett be. Ebben a háromnapos időszakban maga a test még nem veszíti el a felismerhető formáját. Az ortodox egyház hagyományának karakteres eleme tehát, hogy a halált nem egy pillanat alatt megvalósuló és visszafordíthatatlan eseményként értelmezik, hanem három nap alatt végbemenő folyamatként.

Etikai vonatkozások az ortodox morálteológiában: mivel a halált inkább folyamatként szemlélik, így a hozzátartozóknak különböző „kötelességeik” vannak az elhunyt iránt. Egyrészt, hogy megfelelő tisztelettel bánjanak a testével. Itt felmerül a szervadományozás etikai megítélésének kérdése is, ugyanis vannak olyan érvek az ortodox egyházban, amelyek óvatosan, olykor szkeptikusan kezelik azt, mivel ahhoz, hogy orvosilag használhatóak legyenek a szervek, rögtön a klinikai halál után kell azokat eltávolítani.¹² Mivel ez a test oldaláról megközelítve egy radikálisan invazív eljárás, így megkockáztatjuk, hogy „sokkoljuk” vagy felzaklatjuk a távozásban lévő személyt, aki még nem fejezte be haldoklásának folyamatát, nemcsak testi, de akár spirituális síkon. Ez a folyamat önmagában is nehéz a haldokló számára, ezzel pedig inkább csak fokozhatjuk a szenvedését.¹³

A lélek testtől való elválását különféle módokon élik meg az emberek. Sokak számára nagy megpróbáltatás, különösen azoknak, akik nagyon kötődtek az evilági dolgokhoz, szenvedélyekhez. Ellenben az erényes és szent-életű emberek számára ez a folyamat sokkal egyszerűbb, hiszen ők mindig is vágyakoztak a túlvilági életre. Damaszkuszi Szent János írja: „Valóban félelmetes a halál misztériuma, ahogy a lélek erővel elszakíttatik a testtől, az ő harmóniájuktól, ahogy legtermészetesebb »rokonsági« kötelékük megszakad Isten akarata által”.¹⁴ Damaszkuszi Szent János ugyanakkor azt is megjegyzi, hogy ez az elválási folyamat szükséges azért, mert az emberi test földi állapotában ki van téve a romlásnak, hogy egy jobb, romolhatatlan állapotra lehessen újraalkotni.

Az Egyház és a hozzátartozók feladata, hogy egymást váltva imádkozzanak az elhunytért, ezzel vigasztalva és segítve őt ebben a nehéz időszak-

12 A témában lásd ANDROKINOV, M., *Transplantation d'organes et éthique chrétienne*, Suresnes 1993, 93.; „Le médecin face au patient de religion chrétienne orthodoxe”, in H. DURANT – P. BICLET – C. HERVÉ (ed.), *Éthique et pratique médicale*, Paris 1995, 24., LARCHET, *Une fin de vie paisible*, 202–203.

13 LARCHET, *Une fin de vie paisible*, 174.

14 LARCHET, *Life after death*, 60.

ban. A *koinónia*, a közösségi létezés – melybe való betagozódást az egyén szentségi élete is erősített – kötelékét a halál, a test és lélek analógiája szelint, szintén nem tudja teljesen elszakítani.¹⁵

A halál után a lélek valamilyen szinten kapcsolatban marad a testtel. Egyfelől fontos szem előtt tartani, hogy a test nem válik semmivé, hanem alkotóelemeire bomolva visszatér az anyagi világba, ahelyett, hogy teljesen megszűnne.¹⁶ Nüsszai Szent Gergely: „az érzékelhető rész felbomlik, de nem lerombolódik, hiszen a lerombolódás a semmibe való átmenet, míg a felbomlás ennek a résznek a visszatérése a világ elemeihez, amelyből formálódott”.¹⁷ Másfelől a szentek testi ereklyéi csodatételekre is képesek, sőt, olykor romolhatatlanok. Az istenképűség méltósága¹⁸ minden ember számára adott az ortodox hagyomány szerint, s ennek a tetteken és az élet-szentségen keresztüli beteljesítése mindenki számára egyben küldetés is.¹⁹ Ez azt bizonyítja, hogy a szentek teste is részesülnek abból a *theósziszból*, amelyet maga a lélek elnyert, azaz hordozói azoknak az isteni energiáknak, amelyek a szentet átistenítették. Emiatt az ortodox egyház legtöbbször fenntartással kezeli az elhunytak hamvasztását.

3. A harmadiktól a kilencedik napig: áthaladás az égi vámházakon

A lélek felemelkedése a mennybe: az ortodox hagyomány szerint a harmadik napon történik meg. Számos patrisztikus szöveg beszámol arról, hogy angyali kísérettel történik meg ez a felemelkedés.²⁰ Az evangélium példázata is ezt mutatja „a szívtelen gazdag és a szegény Lázár” krisztusi példabeszédében: „Történt, hogy a koldus meghalt, és az angyalok Ábrahám kebelére vitték”.²¹

Démonok igyekezete a lelkek megszerzésére: számos patrisztikus szöveg tanúskodik arról, hogy a lélek mennybe való emelkedése idején a démonok

15 Vö. LARCHET, *Personne et nature*, 364–372.

16 LARCHET, *Une fin de vie paisible*, 183.

17 LARCHET, *Life after death*, 61.

18 LARCHET, *Pour une éthique*, 148–149.

19 LARCHET, J.-C., *L'inconscient spirituel*, Paris 2011, 24.

20 Míg a harmadnap *„átkelésről”* kevés, de elégséges patrisztikus említés található (pl. Alexandriai Makariosz), addig az angyalok kíséretéről számos szöveg tanúbizonyságot tesz, lásd: Aranyszájú Szent János és Nüsszai Szent Gergely homíliái, Szent Makrina stb.

21 Lk 16,22

megpróbálják elragadni azt, és a pokolba rántani. A démonok esélyei attól függnék, hogy a személy milyen életet élt életében. A szentéletűek esetében erre nincs esély, azaz az angyaloknak a személy erényeinek arányában, míg a démonoknak a szenvedélyeinek mértékében van fölötte hatalmuk. Számos lelkiatya óva inti az élőket, hogy gondoljanak a haláluk pillanatára, amikor az égi és a sötét erők küzdelmének kimenetelét az fogja befolyásolni, hogy az eltávozott lélek számára melyik erők az ismerősebbek, melyek hatására cselekedett többet, mennyire figyelt életében az istenképűség küldetésének beteljesítésére.²² Ugyanakkor számos lelki atyánál találunk példát arra vonatkozóan is, hogy erényes szentéletű embereknek nem kell félniük a démonoktól, mivel nem tehetnek kárt bennük.²³

Athaladás az égi vámházakon: az előző patrisztikus szövegek leegyszerűsítve mutatják be a lélek sorsát, míg más források sokkal részletesebb és összetettebb folyamatot mutatnak be. Ezek azon egyszerű logika alapján adódnak, hogy nagyon ritka azon esetek száma, amikor a személy egyértelműen szentéletű volt, vagy teljesen és szándékosan gonosz. A legtöbb ember köztes állapotban van, ezért az angyalok és démonok vitáznak fölötük. A démonok vádaskodnak az ember bűnei alapján, az angyalok pedig a jótettek felsorolásával védik az illető lelkét. Theofil sivatagi atya „perként” írja le, amelynek végső ítéletén az ember üdvössége vagy kárhozata múlik: „[démonok] vádolják lelkeinket egy perben, minden bűnét elétárva, amit valaha elkövetett... másrészt az isteni erők az ellentétes oldalon állnak és a lélek jótetteit mutatják be. Gondoljunk bele abba a félelembé és remegésbe, amelyet a köztük álló lélek érez, amíg megkapja az igazságos Bíró ítéletét”.²⁴

Olyan patrisztikus leírások is vannak, melyek érdekes módon nem említik az elhunyt angyalok általi védelmét, hanem úgy állítják be személyét, hogy saját magát kell megvédenie a gonoszok vádaskodásával szemben. Lépcsős Szent János is beszámol egy közeli barátja látomásáról, aki „halála előtt egy nappal ekstázisba esett, és nyitott szemekkel az ágya bal- és jobb oldalára nézett, és úgy beszélt, mintha valaki felelősségre vonta volna”.²⁵ Elismerte bűneit, de mentségül kellett felhoznia a jó cselekedeteket, illetve Isten irgalmát, mintha valakivel viaskodott volna.

22 Vö. LARCHET, *L'inconscient spiriuel*, 120–127.

23 Alexandriai Szent Kirill, Maximosz hitvalló, Gázai Szent Dórotheosz, Egyiptomi Szent Makariosz, Niketasz Sztethatosz, lásd LARCHET, *Life after death*, 74–78.

24 *Uo.*, 81.

25 LÉTRÁS SZENT JÁNOS, *Mennyekbe vezető létra*, (Görögkatolikus Szemle Füzetek 5.), 54.

Egy ortodox hagyomány, ami a 4. századik nyúlik vissza, de napjainkig létezik, beszél az ún. „mennyei vámházakról”. Azokra a szintekre utal, amelyeken át kell haladnia a léleknek az Istenhez emelkedése közben. Minden egyes állomás különféle büntípust vizsgál, s egy olyasféle démon vezetésével, aki erre a bűnre csábít. Az ikonográfiában is megjelennek ezek a vámallomások általában létraábrázolásban, aminek a fokain egy-egy angyal felfelé, démonok pedig lefelé húzzák az elhunyt személyeket.²⁶

Különféle részletességű beszámolókkal találkozhatunk a vámházak leírását illetően.²⁷ Az azonban közös bennük, hogy az ember vagy a saját jótetteivel, vagy pedig az érte mondott imádságokkal, vagy az élők által érte felajánlott jótettekkel ellensúlyozhatja az ellene felhozott jogos vádak. Ezért is fontos a keleti hagyományban az elhunytakért mondott folyamatos imádság, amellyel segíthetjük az áthaladásukat. Ami közös bennük, hogy szinte mindig említést tesznek a szóbeli bűnök, úgymint hazugság, pletykálkodás, rágalmazás stb. eseteiről, vagy pedig a paráznság cselekedeteiről.²⁸

A vámházak elméletével kapcsolatos kritikák: mindenképpen megemlítenő, hogy a legutóbbi időben a „vámházak” teóriája kisebb számú kritikát is kapott, amelyek azonban alaptalannak bizonyultak. Hiszen amint láthattuk, ez a hagyomány a kereszténység kezdetétől napjainkig számos patrisztikus, hagiografikus és liturgikus szövegekben megjelenik. Azonban ezek a kritikák felhívják a figyelmet a lehetséges elcsúszásokra a téma értelmezésében. Ezért bizonyos elemei még tisztázásra szorulnak. Biztosan kijelenthető, hogy a „vámházakról” szóló tanítás inkább egy *theologoumenon*, nem pedig dogmaként vagy szó szerint kell értelmezni, hiszen a leírások nem egységesek az állomások számát és természetét illetően.

26 A vámházakról szóló tanítás nem csupán keleten, hanem – igaz, diszkréttebb módon - a nyugati egyházban is megtalálható. Nagy Szent Gergely is utalt arra, hogy a gonosz lelkek, szellemek vizsgálják meg a testétől elvált szellemet. Szent Bonifác egyik levelében egy szerzetes által átélt testen kívüli élményről számol be részletesen. Ez a testvér, miután lelke elhagyta a testét, egy csapattnyi gonosz szellemet és egy angyali kórust látott szemben állni, akik vitakoztak az ott felsorakozó lelkeket illetően. Amikor ő került sorra, ő maga is meghallgatta a fiatal korától fogva elkövetett bűneit, amelyeket vagy elfelejtett meggyónni, vagy amelyeket nem ismert fel bűnként. Az angyalok pedig felhozták az ő legapróbb jótetteit is, amelyek így sokkal nagyobbak tűntek, mint amiket a saját erejéből valaha is meg tudott volna tenni. LARCHET, *Life after death*, III.

27 Például Szent Makariosz, Alexandriai Szent Cirill, Alamizsnás Szent János írásaiban.

28 A legrészletesebb leírás Konstantinápolyi Szent Teodóra beszámolójában maradt fent, amelyet Új Szent Bazil atya egy másik tanítványa jegyzett le. Ebben a szövegben 20 különböző állomást sorol fel, amin a léleknek végig kell mennie.

Kiemelendő az is, hogy nem szabad összekeverni ezt a tanítást a *purgatórium* latin felfogásával, ugyanis a vámházakon való áthaladás nem jár egyfajta fokozatos megtisztulással. Ezek a szövegek inkább tanítási céllal rendelkeznek, hogy a hívek tisztában legyenek cselekedeteik súlyával és a megbánás fontosságával. Ugyanakkor egy másik igazságot háttérbe szorít, mégpedig azt a tényt, hogy Krisztus a haldokló embernek az utolsó pillanatban is megbocsáthat, amennyiben megbánást tanúsít. Krisztus maga mondta a jobb latornak: „Bizony mondom neked, még ma velem leszel a paradicsomban”.²⁹

Mindent egybevetve megállapíthatjuk, hogy a vámházakról szóló hagyomány legfontosabb tanulsága: igyekeznünk kell erényes életet élni, megbánást tanúsítani bűneink felett, s halálunk pillanatáig – vagy akár az után is – bízni Isten üdvözítő kegyelmében.

4. A kilencediktől a negyvenedik napig: bevezetés a túlvilágba

A vámházakon való utazás végén a lelket bevezetik a másvilágba, és meglátogatja azt a helyet, ahol az ítélet alapján töltheti az örökkévalóságot. Krétai Szent András azt tanítja, hogy még a szentek lelkei is áthaladnak a pokol sötét helyén, ezáltal bevezetést nyernek az isteni rend misztériumába. Amint Jézus alászállt a poklokra, így a lelkek is jobban megérthetik Krisztus győzelmének nagyságát a halál és a pokol között.³⁰

Erről a fázisról nincs konszenzus, ugyanis kevés szöveg áll rendelkezésre. Különböző leírások különböző időpontokra teszik a lélek bevezetését.

5. A negyvenedik nap: a különítélet

Egy ősi hagyomány szerint a halál utáni negyvenedik napon megy végbe a személyes ítélet. Fontos, hogy megkülönböztessük ezt az utolsó ítélet-től, amely Krisztus második eljövetelekor fog megtörténni. A különítélet-ről szóló tanítás az ortodox hagyományban nem dogma, hanem szintén *theologoumenon*, ezért nem minden atya tesz róla említést. A katolikus egyház hite a purgatórium létezésében, amelyben az ortodox egyházak nem osztoznak, egy ilyen jellegű ítélet létezését sugallja, ami alapján a lelkek erre a helyre kerülnek. Azonban a Firenzei Zsinaton a purgatóriumról foly-

²⁹ Lk 23,43

³⁰ LARCHET, *Life after death*, 123.

tatott vita alapján elfogadható, hogy „szinte az összes görögkeleti teológus kijelentette, hogy az ortodox egyház tanítása szerint nincs egyéni ítélet”.³¹ Ugyanakkor ez a felfogás meglehetősen népszerű maradt a görögkeleti egyházakban, hiszen több nagyon ősi tanúságtételen alapszik. Számos nagy tekintélynek örvendő újabb kori ortodox szerzőnél is megtalálható az egyéni ítéletben való hit. Ilyen például Kaukázusi Szent Ignác, aki a halálról írt értekezésében megemlíti, hogy „az ítélet egyéni minden keresztyén számára közvetlenül a halála után, és minden ember számára általános lesz Urunk, Jézus Krisztus második eljövetelekor”.³² Cselije-i Szent Jusztin (Popovics) atya is említést tesz erről az *Ortodox Egyházi Dogmatika* című művében, amelyben kifejti, hogy „az utolsó ítélet előtt az Úr egy előzetes ítéletet is mond minden egyes személy halálakor, amikor a lelke elhagyja ezt a világot a másikért”.³³ A szívtelen gazdag és a szegény Lázár történetét említi, ahol szintén azonnal van egy ilyen döntés a halál után, ahol eldől, hogy a mennybe vagy a kínszenvedések helyére kell mennie.

Bár míg a különítélet ténye az ortodox tradícióban viszonylag egységesnek mondható, addig az ítéletet meghozó személyt illetően a patrisztikus hagyomány háromféle lehetőség köré csoportosul:

- ahogy az előzőleg is idézett szövegek is mutatják, hogy a lélek közvetlenül Krisztus elé állva kapja meg az ítéletét;
- akik vámházakról szóló tanítás elméletét tartják fent, azok szerint a lélek megítélése az állomásokon való áthaladása során történik meg. Azaz az angyalok és démonok vitája dönti el a lélek sorsát;³⁴
- az ítélet maga közvetlenül az emberi döntések következménye. Isten szabad akaratot adott az embereknek, és az alapján dől el az örök sorsuk is, hogy milyen döntéseket hoztak az életükben. Vagyis szabad megalkotójuk a saját sorsuknak. Jézus nem tesz mást, mint tiszteletben tartja az embernek a szabad akaratból származó választását.

Konstatálható, hogy a különítéleten átesett lelkek várják az utolsó, általános ítélet, de az igazak és a bűnösök külön, az őket megillető körülmények között.

³¹ *Uo.*, 130.

³² *Uo.*, 131.

³³ *Uo.*, 132.

³⁴ Itt fontos megjegyeznünk, hogy ezek a szerzők is kiemelik, az angyalok Isten küldötteiként hozzák meg a döntést, tehát itt is Isten a törvényes döntéshozó. Egyetlen egyházatya sem gondolja azt, hogy egy ember megítélése Isten engedélye és hozzájárulása nélkül megtörténhetne. Lásd Joel 4,12, Zsid 12,23, ApCsel 10,42.

6. A negyvenedik naptól az utolsó ítéletig: az ún. „köztes állapot”

A köztes állapot természete: miután a lélek megítéltetik, és várja a feltámadást, illetve az általános végítéletet, addig egy ideiglenes lakóhelyet kap a Paradicsomban (a keleti hagyományban az atyák ezt nevezik „Ábrahám keblének” is) vagy az alvilágban. Mielőtt Krisztus alá szállt volna a poklokra, az egyházatyák többsége szerint az alvilág az összes elhunyt lakóhelyét jelöli, azonban különböző mértékben szenvednek ott a lelkek. Az igazak lelkét vigasztalja Krisztus eljövételének reménye, míg a bűnösök lelkei vigasztalódás és remény nélkül szenvednek.³⁵ Alexandriai Szent Cirill 48. zsoltárkommentárjában fejti ki, hogy Jézus Krisztus alá szállását követően az alvilág természete megváltozott, innentől már csak a bűnbánatot nem tanúsító lelkek számára fenntartott helyé vált, míg a paradicsom kapui megnyíltak az igazak előtt.

Ennek a két ellentétes helyszínnek a létezéséről és természetéről maga Jézus számolt be viszonylag részletes módon: egyrészt a kereszten, a jobb latorhoz szólva: „bizony mondom neked, még ma velem leszel a paradicsomban”;³⁶ másrészt a „szívtelen gazdag és szegény Lázárról” szóló példabeszédében, ahol még részletesebb leírást is kapunk a túlvilágról:³⁷

- a dúsgazdag gyötrődik a lángok között: „pokolban kínjai közt feltekintett; ujjá hegyét vízbe mártva húsítse nyelvemet; iszonyúan gyötrődöm ezekben a lángokban; a te osztályrészed pedig a gyötrelem”;
- nagy szakadék van a két hely között, hogy ne legyen átjárás;
- a paradicsom pedig vigasztalás, megnyugvás helye: „a koldus meghalt, és az angyalok Ábrahám kebelére vitték”.

Az ortodox hagyomány különböző szertartásában – temetés és panachida – szintén megjelennek a paradicsom és az alvilág ezen jellemzői.³⁸

Az egyházatyák közül többen is foglalkoznak azzal a tanítással, hogy a lélek a halál után és az utolsó ítélet előtt vagy jutalomban, vagy büntetésben részesül.³⁹ Ezek az állapotok felfoghatatlanok ugyan az ember számára,

³⁵ LARCHET, *Life after death*, 141–142.

³⁶ Lk 23,43

³⁷ Lk 16,22–28

³⁸ Eucholigion: „Ábrahám kebelén nyugtassa meg; hol nincs fájdalom, sem aggódás, sem sóhaj, de végtelen élet” stb.

³⁹ Itt J-C Larchet számtalan egyházatyá idézetével támasztja alá a keleti egyház ezen meggyőződését, úgymint Egyiptomi Szent Makariosz, Nazianzi Szent Gergely, Aranyszájú Szent

de elmondható, hogy a paradicsom az a hely, ahol a lélek Krisztus jelenlétében van, látja az Ő dicsőségét, részesül az isteni fényben és Isten energiájában, úgymint szeretet, élet, béke, áldás. Míg az alvilágban meg van fosztva Isten jelenlététől, fényétől és energiájától. Ezért az alvilág a sötétség, halál, gyötrellem és szenvedés helye. Nüsszai Szent Gergely és Aranyszájú Szent János is úgy véli, hogy az alvilágban lévők szenvedését is az Istentől való megfosztottság okozza.

Gázai Szent Dórotheosz ellenben más állásponton van. Úgy véli, hogy a bűnös lelkek szenvedése annak az eredménye, hogy még életükben szenvedélyeik örömforrásként szolgáltak, s azok kártékony oldala rejtve maradt számukra. a halál utáni újfajta létmódjukban felnyílik a szemük, és meglátják szenvedélyeik káros hatását, s ezáltal az addigi örömszerző dolgok a szenvedés forrásává válnak számukra.⁴⁰

Fontos arról is említést tennünk, hogy a Szentírás és az egyházatyák szerint a boldogságnak és a szenvedésnek is különböző szintjei, fokozatai vannak, attól függően, hogy a személy milyen mértékben volt erényes vagy bűnös. „Az ültető és az öntöző egyek, el is nyeri mindegyik a jutalmát fáradozásához mérten. [...] Kinek-kinek munkája mutatja majd meg, hogy erre az alapra aranyból, ezüsből, drágakőből, fából, szénából vagy szalmából épít-e. Az [Úr] napja ugyanis nyilvánvalóvá teszi, mivel tűzzel érkezik, és a tűz majd megmutatja, kinek mit ér a munkája. Akinek építménye megmarad, jutalomban részesül. De akinek műve elhamvad, az kárt vall.”⁴¹

7. A köztes állapot átmeneti és részleges mivolta

Maximosz hitvalló: Krisztus másképpen jött világra, mint a többi ember, analóg módon Ádám származásához. Így aztán ahogy Ádám bűne érinti az összes emberi lényt, úgy Krisztus megváltása is hatással van mindannyiunkra. Minden egyes individuum pedig aszerint részesül Krisztus ezen megváltó kegyelmében, amilyen mértékben egyesül Ővele az Egyházban, amely az Ő teste.⁴²

János, Alexandriai Szent Cirill, Szent Nikétasz Sztetatosz, Efezusi Szent Márk hitvalló... lásd LARCHET, *Life after death*, 144–148.

40 LARCHET, *Life after death*, 150.

41 1KOR3,8–15

42 LARCHET, J.-C., „Ilness, suffering and death as related to ancestral sin”, in *Concilium* 5 (1998) 56.

Több egyházatya kifejti, hogy a különítelet és a végső, általános ítélet közti mindkét állapot – azaz a paradicsom és az alvilág – csak részleges vagy tökéletlen, vagyis nem teljes sem a boldogság, sem a szenvedés.

Ezt az álláspontot fenntartják a modern ortodox teológusok is. Például Cselije-i Szent Jusztin (Popovics) atya a dogmatikájában, hogy „ahogy az isteni kinyilatkoztatás mutatja, a lélek sír utáni élete vagy beteljesületlen kegyelmi állapotból, vagy pedig részleges gyötreléből áll, mivel a tökéletes kegyelmi állapot vagy teljes gyötrelém majd csak a végső ítélet után fog bekövetkezni, hiszen a testtől megfosztva a lélek csupán lélek lehet, de nem teljes személy”.⁴³ Ez a felfogás a nyugati egyházban sem idegen, Nagy Szent Gergely így fejt ki: „az igazaknak az üdvössége még nagyobb lesz a végítélet után, mint előtte, mivel akkor azt már testükkel együtt élvezhetik, míg közvetlenül a halál után csak a lelkük részesül benne”.⁴⁴ Cselije-i Szent Jusztin (Popovics) atyánál is megtalálható az az álláspont, mely szerint a kegyelmi és a gyötrelmi állapotból is különböző mértékben részesülnek a lelkek, ennek megfelelően az alvilág és a paradicsom is számtalan „lakóhelyből” áll.

A korai évszázadok egyházatyái még rugalmasan használták a paradicsom (παράδεισος), illetve maga az Isten országa (Βασιλεία τοῦ Θεοῦ) kifejezést, s ennek analógiája alapján az alvilág (ᾗδης) és pokol (γέεννα) szavakat is. Azonban a 9. századtól kezdődően a keleti atyák és teológusok egyre szigorúbbak ezek használatát illetően. Szent Phótiusz emeli ki (Amphilokhiosznak címzett írásában), hogy a paradicsom, ahová a jobb lator került, nem keverendő össze az Isten országával. Nem feltételezhető ugyanis, hogy a jobb lator az összes szentek és igazéletek előtt – azaz a végső ítélet előtt – kaphassa meg a teljes üdvösség legfelsőbb kegyelmi állapotát.⁴⁵

Azonban ezt az elnevezésbeli megkülönböztetést nem szabad úgy értelmezni, hogy a paradicsom és az Isten országa, illetve az alvilág és a pokol két teljesen elkülönült, átmenet nélküli állapot lenne. A különbség köztük csupán időtartam- és intenzitásbeli. J-C. Larchet ezt úgy magyarázza, hogy egyrészt a paradicsom és az alvilág átmeneti, és majd a végítélet után válik örökké, másrészt pedig mindkettő az azt követő örök helyszínnek csupán az előszobája vagy előíze.⁴⁶

43 LARCHET, *Life after death*, 155.

44 *Uo.*

45 LARCHET, *Life after death*, 157.

46 *Uo.*, 160.

Különféle okokra vezethető vissza a köztes állapot időben ideiglenes, minőségében pedig részleges mivolta:

1. Isten azt akarja, hogy minden egyes ember üdvözüljön és átistenüljön, de együtt, az egész emberiség is. Ahogy Órigenész írja: „Egy test van, ami várja a megigazolást”; Római Szent Hippolütosz pedig hasonló módon fejti ki: „[Isten] mindannyiunkat meg akar váltani, Isten összes gyermekét tökéletes emberré kívánja tenni...”; Nüsszai Szent Gergely: „Isten, amikor megteremtette az embert, nem egy egyént (individuumot), hanem az egész természet teljességét alkotta meg”.⁴⁷ Aranyszájú Szent János is elmélkedik arról, mekkora megtisztelő ajándék, hogy Ábrahám, Pál apostol és az összes szentek megvárnak minket a végső jutalom elnyerésével.⁴⁸
2. A végítélet az igazakat meg fogja erősíteni a kegyelmi állapotukban, azonban azt már a maga teljességében élvezhetik. Az alvilágban lévő lelkek azonban lehet, hogy egy másik, számukra kedvezőbb ítéletben részesülnek, melyben meghatározó szerepet játszhatnak az Egyház és a közeli hozzátartozók imádságai.
3. Az átmeneti állapotban az ember lelke test nélkül van jelen, ami egy rendellenes állapot a keleti felfogás szerint, hiszen az ember természeténél fogva test és lélek egysége. Iréneusz úgy fogalmaz „Az eretnekek ellen” című írásában, hogy a lélek a halál után és a végítélet előtt a várakozás átmeneti állapotában van, várja a feltámadást, amikor vissza fogja nyerni a testét, amellyel együtt fog részesülni a végítéletben.⁴⁹

Az ortodox egyház a halálra nem mint pontszerű eseményre, hanem mint folyamatra tekint, melyben elveti a passzív „seol” zsidó hagyományát, hiszen a lélek nemcsak megőrzi, de használhatja is a mentális és kognitív képességeit, energiáit életének túlvilági folytatásában. Jean-Claude Larchet mind a Szentírás, mind az egyházatyák forrásait maximálisan feltérképezte és felhasználta, hogy több művében is összegezhesse a halál ortodox felfogását, legyen szó akár annak kevésbé ismert dinamikus felfogásáról, akár erkölcsi vetületeiről.

47 *Uo.*, 161.

48 Vö. ARANYSZÁJÚ SZENT JÁNOS, *Beszédek a zsidók ellen*, XXVIII. 2., Budapest 2005.

49 IRÉNEUSZ, *Az eretnekek ellen*, V., 31,2.